

جستاری در حیات علمی شیخ مفید

◆ چکیده :

آنچه شماخواننده محترم پیش روداریدکنکاشیست اجمالی درحیات شیخ مفید. وی مهمترین متکلم، فقیه و اصولی شیعی قرن چهارم و پنجم هجری، است. دراین مختصرنگارنده به بیان ولادت و حوادث کودکی مفید پرداخت و در ادامه استادان و تلامذه وی معرفی و اهم آثار بجامانده ایشان ذکر شده است، اوضاع اجتماعی - سیاسی عصر مفید، مفید در کلام اعلام و خصایص مفید از دیگر عناوین مطرح در این مقاله اند.

کلیدواژه: مفید / ابن معلم / توقیعات / کلام شیعی / خاندان نوبختی

نگارش:

محمد محسنی دهکالانی، (م، ۱۳۵۸)، عضو هیأت علمی واحد بابل

پرتال جامع علوم انسانی

ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان الحارثی البغدادی، معروف به ابن معلم و شیخ مفید از اکابر و فحول عالمان شیعی است که ریاست و مرجعیت علمی را در عصر خویش بر عهده داشت.

میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء معتقد است: مقام فضیلت و دانش وی مشهورتر از آن است که به توصیف در آید (افندی: ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۲۸۸) و همچنین در الکنی و الالقاب درباره مفید آورده شده: «از جمله مشایخ و بزرگان طائفه شیعه و افتخارآنان و احیاءکننده شریعت و الهام بخش حقانیت و دین و راه نجات آن شیخ مفید است» (القمی، بی تا، ج ۳، ص ۱۹۷). تجلیل از مفید منحصر در لسان همسلکان وی نبوده و حتی مخالفان وی نیز زبان به ستایش و مدح وی گشوده اند. معاصر سالخورده تر مفید، ابن ندیم، کارایی وی را در استدلال بیان کرده است. وی در فصل مربوط به متکلمان شیعه چنین نوشته است: «ابن معلم، ابو عبدالله، در زمان ما رهبری متکلمان شیعه با اوست. وی در ترکیب کلام بنا بر اعتقاد همکاران خود برجسته است و عقل نکته سنج و قدرت نفوذ فراوان دارد. من با او ملاقات کرده و او را بسیار روشن دیده ام.» (ابن ندیم: ۱۹۶۴، صص ۱۹۷-۱۹۸)

حتی فضل مفید در کلام مغرضانه خطیب بغدادی نیز پنهان نمانده است، آنجا که می گوید: «محمد بن محمد بن نعمان، ابو عبدالله، معروف به ابن معلم شیخ رافضیان و متبحر در تعلیمات آنان بود، چندین کتاب در خطاها و در دفاع از اصول عقاید آنان نوشت و به مناظره هایی بر ضد نسلهای نخستین اسلام، اصحاب و تابعین و نیز بر ضد فقیهانی که اجتهاد را به کار می بردند پرداخت وی یکی از ائمه ضلال بود (الخطیب البغدادی: ۱۹۳۱، ج ۳، ص ۲۲۳)

این نمونه ها برای آن کافیست که تا حدی اهمیت مفید را به عنوان عالم شیعه زمان خویش ثابت کند.

ولادت

وی در یازدهم ذی قعدة سال ۳۳۶ (الخوانساری: ۱۹۹۱، ج ۶، ص ۱۴۳ و نیز الشیخ المفید: ۱۹۹۳، ص ۱۰) و به گفته ای (الامین: ۱۹۸۶، ج ۹، ص ۴۲۰) ۳۳۸ و بنا بر ضعیف ترین نقل (افندی، عمان)، ۳۳۳ هـ ق در غنکبرا شهری بر کرانه شرقی دجله در نیمه راه میان بغداد و موصل به دنیا آمد. صاحب ریاض العلماء می گوید: «به خط یکی از علما دیدم، شیخ مفید چهل و پنج سال پیش از رحلت شیخ صدوق به دنیا آمد

«همان» و از آنجا سال رحلت صدوق در مجامع رجالی ۳۸۱ ثبت شده است به نظر می رسد قول اول (۳۳۶) صحیح ترین اقوال باشد.

مفید در سایه پدر رشد نمود. قرآن و کتابت و برخی از مبادی ادبیات را نزد وی آموخت. از پدرش خبری به دست ما نرسیده است جز اینکه به حرفه معلمی اشتغال داشته و بدین خاطر پسر مکنی به «ابن معلم» گشته است. (الامین، همان، ۴۲۱)

مفید در مقام تعلم (استادان)

بسیار زود همراه پدر به بغداد رفت و به ادامه تحصیل پرداخت. نخست نزد ابو عبدالله حسین بن علی بصری معتزلی معروف به «جُعل» علم قرائت را فراگرفت و سپس نزد ابی یاسر غلام ابی الجیش در باب خراسان رفت. نجاشی در خصوص اولین معلمین مفید چنین آورده است: «ظاهر غلام ابی الجیش [که بدون شک باید ابی الجیش خوانده شود] متکلم بود و شیخ ابو عبدالله رحمه الله علیه تحصیل (فراهم) خود را نزد او آغاز کرد. وی کتابهایی نوشته بود که شیخ -رضی الله عنه - معمولاً از آنها سخن می گفت: {نجاشی، (بی تا)، ۱۵۵} غلام ابی الجیش ظاهراً یکی از شاگردان ابوالجیش بوده که شیخ طوسی درباره وی چنین نوشته است «مظفر بن محمد الخراسانی ملقب به ابوالجیش یکی از متکلمان است وی کتابهایی درباره امامت نوشته و از حدیث آگاه بود. یکی از شاگردان ابوسهل نوبختی است - شیخ مفید - رحمه الله - نزد وی درس خواند و از او استماع حدیث کرد. {الطوسی ۱۹۶:ص ۱۹۸} و بدین ترتیب مفید با ابوسهل نوبختی ارتباط پیدا کرد.

منشأ لقب مفید

ابویاسر که نمی توانست به پرسشهای شاگردش پاسخ دهد او را همراه با راهنمایی نزد علی بن عیسی الرمانی، مفسر معروف قرآن و شاگرد ابن اخشید روانی کرد. و در اینجا شیخ مفید روزی شنید که یک مرد بصری از رمانی نظر وی را درباره دو حدیث، یکی مربوط به غدیر خم که در آن به علی (ع) وعده جانشینی پیغمبر داده شده بود و دیگری مربوط به غاری که ابوبکر در آن با پیغمبر درنگ کرده بود پرسش کرد، رمانی در پاسخ گفت: حدیث غار درایت است و حدیث

غدیر روایت. روایت به اندازه درایت الزام آور نیست. هنگامیکه آن مرد بصری برون رفت مفید از رمانی درباره وضع و سرنوشت مردی که امام عادل را بکشد سؤال کرد. رمانی در پاسخ گفت قاتل مرتکب گناه کبیره شده است و آنگاه مفید پرسید که آیا علی (ع) امام بر حق بوده است و رمانی به او جواب مثبت داد سپس مفید پرسید درباره جنگ جمل و طلحه و زبیر چه می گوید و رمانی گفت که آنان توبه کرده اند و چون چنین شنید مفید گفت: « مسئله جمل درایت بود و مسئله توبه کردن روایت ». رمانی پس از آن وی را نزد ابو عبدالله پس فرستاد و یادداشتی همراه وی فرستاد که در آن بر وی لقب « مفید » داده بود. {الخوارساری، همان، ۱۴۸}

شرح ملاقاتی میان مفید و رمانی «درالفصول المختاره من العیون والمحاسن» مفید آمده است. {الشریف المرتضی، (بی تا): ۲۶۹-۲۷۴} در آن بحث و استدلال مفصلی درباره فدک و حقانیت ابوبکر نقل شده ولی این مطلب دیده نمی شود که به مفید لقبی داده شده است. این ندیم نیز که در حدود ۲۷۷ کتاب خود را نوشته از عنوان «مفید» ذکر نکرده است.

درباره منشأ لقب مفید اقوال دیگری نیز ذکر شده است. برخی تراجم حکایت مزبور را به وجه دیگر ابراد کرده اند و قصه مناظره را به مجلس قاضی عبدالجبار نسبت داده اند که در آنجا قاضی عبدالجبار وی را به صدر مجلس برد و آنجا نشاند و گفت که وی حقاً مفید است و اضافه کرده اند هنگامی که جریان مناظره به اطلاع عضدالدوله دیلمی رسید، شیخ مفید را احضار کرد و ماجرا را پرسید، شیخ مفید چگونگی مناظره را برای او نقل کرد. سلطان وی را بی اندازه احترام کرد و مرکوب مخصوص همراه با قلاده و دهانه طلا و عمامه گرانبهایی به ضمیمه صد دینار و بنده ای به وی اعطا نمود و دستور داد هر روز ده من نان و ده من گوشت به وی داده شود. {افندی، همان، ۲۹۰}

ابن شهر آشوب گزارش دیگری درباره منشأ عنوان مفید آورده است. به گفته وی این لقب از جانب امام غایب به شیخ عطا شده است. {ابن شهر آشوب، ۱۹۶۱: ص ۱۱۳} طبرسی دو یا سه نامه ای در کتاب خود نقل کرده است که عنوان نخستین نامه چنین است: « به برادر حقیقی و دوست راه یافته به راه راست الشیخ المفید » {الطبرسی، ۱۹۶۶: ج ۲، ص ۲۹۰} این مطلب نشان می دهد که مقصود از کلمه مفید «سودمند» برای امام غایب و نیز «آموزنده و فایده رسان» برای شاگردان بوده است.

معلم دیگر مفید که او نیز از شاگردان ابوسهل نوبختی بود، ابوالحسین علی بن عبدالله بن وصیف، ملقب به الناشی الاصر است. شیخ طوسی درباره وی چنین گفته است: علی بن وصیف ابوالحسین الناشی وی متکلم و شاعر و قاری قرآن بود کتابهایی نوشته است. در فقه از مذهب ظاهری پیروی می کرد. شیخ مفید رحمه الله علیه - درباره او به ما سخن گفته است. (الطوسی، همان، ۱۱۵-۱۱۶) بنابراین معلوم می شود که شیخ مفید در حوزه کلام سه استاد داشته است که دو تن از آنان بلاواسطه با خط امامی - معتزله نوبختیان پیوستگی داشتند.

مرکز حدیث گری امامی در قرن سوم که از کوفه به قم و خراسان منتقل شده بود سخت بر ضد نوبختیان عکس العمل نشان می داد و لاقبل دو شیخ از این مکتب به بغداد رفتند و در ایام تحصیل مفید در آن شهر تدریس کردند. نجاشی گفته است که مفید از شاگردان ابوالقاسم جعفر بن موسی بن قولویه قمی (م ۳۶۸) بوده است. (نجاشی، همان، ۹۵) محدث برجسته تر، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق بود. صدوق در سال ۳۵۲ به بغداد رفت و دو سال بعد یعنی در سال ۳۵۴ در کوفه بود. (ابن بابویه، بی تا، ۲۰۳) در سال ۳۵۵ دوباره به بغداد رفت که با وجود جوانی، شیوخ و محدثان درسهای او را استماع می کردند. (نجاشی، همان، ۲۰۳) یکی از شاگردان وی مفید بود. (الطوسی، همان، ۱۸۶) از ابن جنید اسکافی نیز می توان در زمره استادان مفید نام برد. در برخی تراجم، نام بیش از ۵۰ نفر ذیل شیوخ روایتی مفید دیده می شود. (الامین، همان، ۴۲۱)

مفید در مقام تعلیم (شاگردان)

مفید از آن دسته دانشمندی است که در دو حوزه تربیت شاگرد و خلق آثار علمی، عمر پربرکتی داشته است. برخی از این شاگردان بی نیاز از هر گونه تعریف و توصیفند و هر گونه کوششی در زمینه شناساندن ایشان، مصداق «تحصیل ما هو حاصل» می باشد از سویی دیگر شرح احوال اینان خود اثری مستقل را می طلبد و خارج از حوصله مختصر حاضر است. لذا در اینجا به ذکر فهرستی اجمالی از اهم نخبگان شاگردان مفید کفایت می کنیم:

شریف مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶) صاحب آثار متعددی چون الانتصار و الناصریات

شریف رضی محمد بن حسین موسی (م ۴۰۶) جامع نهج البلاغه

ابو جعفر محمد بن حسن معروف به شیخ طوسی صاحب کتب متعددی چون مبسوط ،
نهایه ، تهذیب ، استبصار، عده و تیان (م ۴۶۰)

ابو العباس احمد بن علی نجاشی صاحب الفهرست (م ۴۵۰)

سلار بن عبدالعزیز دیلمی (م ۴۶۳) صاحب المراسم العلویه

ابوالفتح محمد بن علی کراچکی (م ۴۴۹) صاحب روضات الجنات درباره وی می نویسد

: «از جمله افرادی که مفید در آثار خود مکرر نام وی را ذکر نموده است و به کثرت فضل و شرف

وی نسبت به دیگر همردیفان وی اعتراف نموده است شاگرد وی و فقیه آگاه و هوشمند شیخ ما

ابوالفتح کراچکی است. » {الخوانساری،همان،۱۵۰}

ابو یعلی محمد بن حمزه الجعفری (م ۴۶۳) صاحب الوسیله

آثار:

در مورد آثار علمی مفید باید اعتراف کرد به رغم کثرت کار و اشتغال به تدریس و تعلیم
شاگردان از وی ثروت علمی بزرگی بجا مانده است . تا آنجا که برخی ، مصنفات مفید را قریب به
۲۰۰ رساله کوچک و بزرگ می دانند . {الطوسی،همان،۱۵۸ و نیز نجاشی،همان،۳۹۹-۴۰۲ و نیز ابن شهر آشوب
،همان،۱۱۳-۱۱۴}دقت در فهرست عناوین نوشته های مفید از یک سو مبین قوت علمی و اطلاع
گسترده وی و از سویی نشان دهنده دامنه دل بستگی های اوست . اکثر این آثار در ردیف مصادر
معتبر اولیه اسلامی است . ولی با تأسف شدید باید اذعان نمود که بیشتر این آثار از بین رفته است و
به دست ما نرسیده است .

اهم آثار بجا مانده ایشان به قرار زیر است :

۱-الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد : این کتاب جزء اولین و کاملترین آثاری است

که پیرامون حیات و تاریخ ائمه نگارش یافته است و اکثر کتبی که متأخر از الارشاد نوشته شده اند

به این اثر اعتماد کرده و از آن استفاده نموده اند . منتخبی از الارشاد به اسم «المستجد من الارشاد»

منسوب به علامه حلی به فارسی ترجمه و منتشر شده است .

- ۲-المقنعه: این کتاب مبسوط و پرارزش مشتمل بر تمامی ابواب فقه است ابتدای کتاب شامل مباحث اصول دین می باشد. این اثر از قدیمی ترین متون فقهی شیعی است شاگرد گرانسنگ مفید: شیخ الطائفه در ۱۰ جزء اقدام به شرح آن نموده است که بنام «تهذیب الاحکام» معروف است. تهذیب یکی از کتب اربعه حدیثی معتبر شیعه است که مکرراً به چاپ رسیده است.
- ۳-الأمالی: که گاهی از آن با نام المجالس نیز یاد می شود. این کتاب بر اساس ۴۲ مجلس درس و بحث ترتیب یافته است. اولین مجلس آن روز شنبه ده رمضان سال ۴۰۴ امل شده است و آخرین مجلس آن روز شنبه ۲۷ رمضان سال ۴۱۱ هـ.
- ۴-العیون و المحاسن: کتابی است با محتوای مناظره با مخالفین. سید مرتضی بخشهایی از آن را انتخاب نموده و تحت عنوان «الفصول المختاره من العیون و المحاسن» تألیف نموده است. آقا جمال خوانساری نیز اقدام به ترجمه فارسی آن نموده است.
- ۵-اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات: این کتاب درباره مختصات امامیه در اصول علم کلام می باشد. این اثر حد فاصل میان عقاید شیعی و معتزلی می باشد. مفید در مقدمه آن می گوید: «با توفیق و عنایت الهی من در این کتاب توانستم نتایج و آثار اختلاف مبانی کلامی شیعی و معتزلی را متذکر شوم و تفاوت اعتقاد به عدل میان این دو فرقه را روشن نمایم و اصول و مبانی اجماعی امامیه را تبیین کنم»
- ۶-تصحیح الاعتقاد بصواب الانتقاد: این کتاب شرحی انتقادی بر کتاب عقائد استادش شیخ صدوق است. در این اثر مفید متعرض آراء صدوق شده و به طور مفصل اعتقادات وی را به باد انتقاد گرفته است.
- ۷-الإفصاح فی الامامه: این کتاب بحثی مستوفی پیرامون اثبات امامت امیرالمومنین نموده و ادله مخالفین را به چالش کشانده و رد نموده است و در نهایت امامت امام علی (ع) را اثبات نموده است.
- ۸-المسأله الکافیة فی ابطال تویه الخاطیة: این اثر اختصاص به مسئله تویه عایشه، طلحه و زبیر دارد و بازگشت آنها را از خطاهای ایشان در فتنه جمل بررسی نموده است. علامه مجلسی بخشی از این اثر را در بحار درج نموده است.

۹- کتاب المزار: این اثر در دو بخش تدوین یافته است. بخش اول اختصاص به بیان فضیلت کوفه و کربلا و زیارت امیرالمومنین و امام حسین (ع) دارد در این بخش زیارت این دو امام و زیارت حضرت عباس و سایر شهدا آمده است. در بخش دوم این اثر فضیلت زیارت حضرت رسول و فاطمه و سایر ائمه مختصراً ذکر شده و زیارت آنان بیان شده است.

۱۰- الجمل والنصره لسید العتره فی حرب البصره

شیخ مفید ونوسازی فقه شعبه

شیخ مفید خدماتهای بنیادی به فقه شیعه کرده است که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- ترجیح روایات: شیخ نخستین کسی است که ترجیح به شهرت نقل در میان راویان ومحدثان وشهرت عمل به روایت در بین فقیهان ومجتهدان رادر استدلالهای فقهی به ثبت رسانده است (برای نمونه رک مصنفات مفید ۴۷ و ۲۵/۹)

۲- نگارش فقه مقارن: شیخ مفید نخستین نویسنده در فقه مقارن وتطبیقی است زیرا کتابی دیده نشده که پیش از کتاب "الاعلام بما اتفقت علیه الامامیه من الاحکام" نگاشته شیخ مفید نگاشته شده باشد

۳- شهرت آفرینی شیخ مفید: مشگاه علوم انسانی ومطالعات فقهی
الف) شیخ انصاری می نویسد: "آیا به هنگام ناچاری دروغ گویی و توریه واجب است یا خیر؟ ظاهر مشهور واجب بودن توریه است همان گونه که از مقتضای مفید ومتاخرین وی فهمیده می شود (شیخ انصاری: ۵۱/۱)

ب) همو در موردی دیگر می نویسد مزد گرفتن برای زف عرائس جایز است وشهرت بر حرام بودن آن وجود ندارد: زیرا مفید ودیگران این را روا می دانند (شیخ انصاری: ۳۱۴/۱)

۴- طرح وپیشنهادفرعهای جدید فقهی: شیخ مفید برابر نیازهای زمان خودفرعهای فقهی جدید بر فقه شیعه افزوده است از جمله نوح به باطل از سوی ایشان مطرح شده وسپس به پیروی از وی شیخ سلار ابن ادیس محقق حلی ومتاخران از آنان مطرح کرده اند (شیخ انصاری ۵۰/۱) اقدامات

مفید تنها به موارد بالا منحصر نمی‌شود بلکه به مسائلی چون تلاش در جهت روشنگری مقوله های فقهی شیعه و سنی و آموزش نگارش آثار فقهی و... نیز می توان اشاره نمود.

اوضاع اجتماعی - سیاسی عصر مفید

عصر حیات مفید روزگار فرمانروایی آل بویه می باشد. فرمانروایان آل بویه بغداد زمینه مذهبی شیعی - زیدی داشتند و به شیعه امامیه مهر می ورزیدند ولی توجه آنان به مصالح سیاسی بر علاقمندی ایشان نسبت به دین می چربید. در پایتخت تسنن حکومت می کردند که اقلیت متناهی از پیروان مذهب امامیه در محله کرخ آن، حکومت داشتند.

سیاست دینی آل بویه چنان بود که با شیعه و سنی به صورت برابر رفتار می کردند. بدین منظور، فرمانروایان آل بویه علویه را در یک مجموعه خود مختار با یک رئیس یا نقیب سازمان داده بودند که قرینه ای از سازمان هاشمیان عباسی بود. (مکدموت، ۱۳۷۲: ص ۲۱-۲۲)

اما این سیاستها مانع از شدت یافتن اختلافها و وفور فتنه انگیزیها و آشوب ها نبود. در سال ۳۸۹ سنیان در مقابل دو عیدی که شیعیان برگزار می کردند، معز الدوله را تحت فشار قرار دادند که دو عید مخصوص به خود برقرار سازند، سنیان در روز ۱۸ محرم هشت روز پس از مراسم عزاداری عاشورای شیعیان به سوگواری مرگ مصعب بن زبیر می نشستند و در ۲۶ ذی الحجه ۸، روز پس از عید غدیر شیعیان، تشریقاتی به نام یوم الغار به یادبود مدتی که حضرت رسول با ابوبکر در غار پنهان بودند برگزار می کردند. (ابن اثیر، ۱۲۹۰: ج ۹، ص ۵۸) برگزاری عمومی مراسم این چهار روز سبب تنش، اختلافات و زد و خوردهایی میان شیعه و سنی می شد. شدت برخوردها در برخی موارد آن چنان بود که دولت وقت برای برقراری آرامش دست به تبعید فقیه شیعی - شیخ مفید از بغداد می شد. (مکدموت، همان، ۲۴)

در سطح علمی نیز بغداد بعلت وجود کثیری از دانشمندان مذاهب مختلف اسلامی مرکز فرهنگی دنیای اسلام بود. مجالس مناظره و جدالی به منظور حقانیت نحله های مختلف دینی بر پا بود و چه بسا صحنه های مناقشه در حضور خلفا و امراء برگزار می گردید. شیخ مفید نیز در این مجالس حاضر می شد و با مخالفین به مجادله بر می خواست و شبهات ایشان را پاسخ می گفت

مناظرات مفید منحصر در بغداد نمی شد وی در سفرهای بی شماری فرصت راغنیمت شمرده و با مخالفین به بحث می نشست. (الشریف المرتضی، همان، ۱۷۴-۱۷۷)

دفاعیات شیخ مفید و غلبه وی به دیگران تأثیر عمیقی را در بغداد بوجود آورد به گونه ای که مخالفین و دشمنان مفید آرزوی مرگ وی را می نمودند و حتی از اظهار فرح و شادیشان هنگام وفات وی ابایی نداشتند. این نقیب یکی از کسانی است که احساس شادی درونی خویش را هنگام وفات مفید اینگونه ابراز می کند «ما أبالی ای وقت مت بعد أن شاهدت موت ابن العلم.» (الخطیب البغدادی، همان، ۱۹)

خصایص مفید

۱- هوشمندی

درباره هوشمندی و زیرکی مفید در محاجه با رهبران فرق مخالف داستانها نقل شده است در حکایتی آمده است که یکبار ابن باقلانی در استدلال مغلوب مفید شد و برای آنکه مفید را از بهره برداری از پیروزی خود منصرف کند به چابلوسی کردن نسبت به او پرداخت و در ستایش وسعت معلومات مفید به او چنین گفت: «آیا شما در هر دیگی ملعقه ای دارید؟» و مفید جواب داد «آری» و بدنبال آن چنین افزود که «چه

خوب مثالی از شغل پدربت آوردی» و این اشاره ای است به نام او که از باقلا مشتق شده بود. (مکدرموت، همان، ۱۹)

۲- عقلگرایی در روش فکری

از بارزترین ویژگیهای مفید آزادی تفکر و روش او در علوم عقلی بود. قرن سوم و چهارم هجری زمان بازگشایی دانش حدیث و رواج آن تا سر حد تکامل بود و محدثین سعی بلینی در بکارگیری ظواهر حدیث از خود نشان می دادند. بحثهایشان در سند و نقل حدیث خلاصه می شد و در درایه و محتوای اخبار اهمی از خود نشان نمی دادند.

در چنین زمانی شیخ مفید با قوت ادراک و آگاهی کاملش توانست روش ویژه‌ای در تعامل میان علوم آغاز کند تا بتواند از مرحله جمود به مرحله پیشرفت و از مرحله ایستایی به مرحله پویایی برساند. تفکر شیعی در حیات مفید از جمود و خمود به پویایی و تحول رسید لذاست که در حق وی گفته اند: «شیخ مفید بر تمامی شیعیان منت نهاده است» (عسقلانی، بی تا، ج ۵ ص ۳۶۸)

لذاست که می‌بینیم شیخ مفید علی‌رغم تمامی احترامات، آراء استاد خویش محدث بزرگ صدوق - رحمه الله علیه - را به چالش می کشاند. (الشیخ المفید ۱/۱۳۷۱: فصل المشبه والاراده، ۲۴-۲۵ و فصل النفوس والارواح ۶۳ و ۶۸ و ۶۹)

و با نظر استاد دیگرش ابن جنید اسکافی را در مسئله اجتهاد رای به باد انتقاد می گیرد و یا کتابی در نقض دیدگاههای استادش علی بن عیسی رمانی می نگارد. (نجاشی، همان، ۳۹۹-۴۰۲)

۲- گسترده‌گی اطلاعات

از مشخصات دیگر مفید، گسترده‌گی اطلاعات و وسعت احاطه وی به علوم مختلف اسلامی است. وی در عین حال که فقیهی بزرگ و اصولی سترگ است از سوی دیگر، ادیبی آگاه و تاریخ شناسی بینا، متکلمی قهار و محدثی توانمندست و بدین خاطر در عصر خویش ریاست امامیه بدو منتهی شده است و دهها عالم از مکتب درسی وی خارج شدند. کتابهای ارزشمندی که وی در انواع علوم تألیف نموده است بهترین دلیل بر این مدعاست. برای نمونه در موضوع تاریخ اسلام شایسته است که گفته شود اولین کسی که تاریخی جامع از زندگانی ائمه تدوین نموده است شیخ مفید است و هر که بعد از وی در این باره قلم فرسایی کرده است به آراء مفید توجه و اعتماد نموده است و به گفته مقدمه کتاب الجمل و النصره «نظرات مفید در تاریخ ائمه منبع ومرجع می باشد» (الشیخ المفید ۲، همان، ۱۶)

روش مفید در کتب تاریخ وی بر دو روش استوار است:

- ۱- مطالعه و تحلیل به گونه ای که هر آنچه را خواننده و شنیده نقل نمی کند بلکه شیوه جدیدی که از آن تعبیر به عقل و منطق می شود پی جویی می کند.

۲- اعتماد وی در آثار تاریخی بر قدیمی ترین منابع و مصادر تاریخی است لذاست که وی و حتی شاگردان وی در مباحث تاریخی از مورخین چون طبری، مسعودی و دینوری نقل نمی کنند و به مورخین اولیه و مقدم بر آنها اعتماد می کنند.

۴- صدور توقیع از ناحیه مقدسه

بی تردید یکی از مهم ترین امتیازات شیخ مفید، صدور توقیع از ناحیه مقدسه به نام اوست از کتاب احتجاج استفاده می شود که توقیعات و مکاتباتی از سوی حضرت ولی عصر برای مفید فرستاده شده است که ظاهراً سه توقیع بوده است که هر سال به ترتیب یکی از آنها به نام ایشان صادر شده است. {الطوسی، همان، ۳۱۸-۳۲۵} صاحب ریاض العلماء می نویسد: « من در اردبیل پاره ای از توقیعات را به خط شاگرد شیخ، مقداد دیده ام » {افندی، همان، ۲۹۱}

در صدر هر سه توقیع « صاحب الامر، شیخ مفید را به عبارات و صفاتی ستوده است که برخی بسیار جالب توجه است در یکی از مکتوبات آمده است « سلام علیک ایها الولی المخلص فینا بالیقین ... ادام الله توفیقک لنصره الحق اجزل مؤتوک من نطقک عنا بصدق » و یا در مکتوبه ای دیگر آمده: « منها للاخ السدید و الولی الرشید الشیخ المفید » و در مکتوبه سوم « سلام علیک ایها الناصر للحق الداعی الیه بکلمه الصدق » همه این تصدیقات نشان دهنده منزلت و جایگاه مفید نزد حضرتش و پذیرش منهج و روش شیخ در نزد ایشان است.

مفید در کلام اعلام

فضلا و دانشیان بسیاری وی را ستوده اند و از علو مقامش حتی در نزد مخالفین خبر داده اند. شیخ طوسی در الفهرست درباره ایشان می نویسد: « ... از جمله متکلمان شیعی که مرجعیت شیعیان در عصر وی بدو منتهی شده است شیخ مفید می باشد وی نیکوسرشت دقیق زیرک و حاضر جواب بود... » {الطوسی، همان، ۱۵۷-۱۵۸} و علامه حلی معتقد است: « مفید از بزرگان امامیه و مرجع و معلم ایشان است و متاخرین وی همه از او بهره برده اند برتری او در فقه کلام و حدیث

مشهورتر از آن است که به توصیف درآیدوی موقرترین افراد عصر خویش وداناترین ایشان است
 «... (العلاء الطلیبی، تا: ۱۴۷) از مخالفین نظر ابی حجر عسقلانی را نسبت به وی ذکر می کنیم.
 ابن حجر می نویسد: « مفید بیرق امامیه وصاحب تالیفات نوئی است که بالغ بر دوست
 تصنیف می باشد او دراین تالیفات انتقاداتی بر گذشتگان وارد ساخت وی بسبب احترام عضدالدوله
 ابهت بسیاری داشت مفید بسیار فروتن ومتواضع بود افراد بسیاری زیر دست او تربیت شدند تا آنجا
 که در حق وی گفته اند مفید برهر امامی منت نهاده است » {عسقلانی، همان، ۳۶۸}

رحلت:

در زمان اوج گری فتنه های طائفه ای و زد و خورد های مذهبی، شیخ مفید سه بار در خلال
 سالهای ۴۰۹ و ۴۰۸ و ۳۹۸ و ۳۹۳ از بغداد تبعید شد، لکن بعد از مدتی کوتاه، با تمام احترام و
 تکریم بازگردانده شد.

تا اینکه سرانجام در شب جمعه سوم رمضان ۴۱۳ در شهر بغداد دیده از جهان فرو بست.
 شاگردش سید مرتضی در میدان اشنان میدان بزرگ بغداد واقع در محله کرخ بر وی نماز گزارد.
 ۸۰۰۰۰ نفر بر وی نماز گزاردند. {الاسین، همان، ۴۲۰}

با این حال گروهی از نماز گزاردن بر جنازه وی محروم شدند. {افندی، همان، ۲۸۸} شیخ طوسی
 شرایط آن زمان را این گونه توصیف می کند «روز وفاتش روزی است که از حیث کثرت
 نماز گزاران و کثرت گریه کنندگان بر وی، از مخالفین و موافقین هرگز دیده نشد.» {القمی، همان، ۱۹۸}
 بدنش برای چند سال در منزل شخصی اش دفن شد. سپس جنازه اش به آستان مقدس کاظمیه
 منتقل و نزدیک پائین پای شریف امام جواد در کنار قبر استادش ابن قولویه دفن شد قبر ایشان
 اینک در وسط رواق شرقی مشهد کاظمین قرار دارد.

دررثای وی بزرگانی چون شریف مرتضی، عبدالمحسن الصوری، مهیار دیلمی و دیگران شعاری
 سروده اند.

مکتوبه ای بر قبر وی یافت شده که مشهور است صاحب الامر آن ابیات را در سوگ مفید
 ایراد نموده است و اینک لوح قبر مفید است.

لا صوتَ الناعي بفقدك انه
 ان كنت قد غيبت في جدت الثرى
 والقائم المهدي بفرح كلما
 ندا دهنده خبر مرگت خاموش باشد که چنین روزی بر خاندان پیامبر سنگین است
 آنزمان که در سینه خاک پنهان شدی دانش و توحید نیز به همراه تو مدفون شدند
 آنهنگام که تو دروس آل البيت را تدریس میکردی قائم آل محمد شادمان میشد
 آری برستی مفید در احیاء علوم اسلامی و حیات بخشیدن به فرهنگ شیعی و فقه جعفری
 مفید بود . ●

منابع :

- ۱- ابن الاثیر الکامل فی التاریخ، بولاق، نهم، ۱۲۹۰، قاهره
- ۲- ابن شهر آشوب، معالم العلماء، الحیدریه، ۱۹۶۱، نجف
- ۳- ابن ندیم، الفهرست، فلوگل، ۱۹۶۴، بیروت
- ۴- الانصاری شیخ مرتضی المکاسب چاپ تبریز
- ۵- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ترجمه محمد باقر ساعدی، آستان قدس رضوی، اول، ۱۳۷۶، مشهد
- ۶- الامین، السید محسن، اعیان الشیعه، دارالمعارف للمطبوعات، ۱۹۸۶، بیروت
- ۷- البغدادی، الخطیب، تاریخ بغداد، الخاتمی، چهارم، ۱۹۳۱، قاهره
- ۸- الطبرسی، الاحتجاج، النعمان، دوم، ۱۹۶۶، نجف
- ۹- الطوسی، محمد بن حسن، الفهرست، الحیدریه، دوم، ۱۹۶۱، نجف
- ۱۰- القمی، الشیخ عباس، الکنی و الالقاب، مکتبه الصدر، بی تا، طهران
- ۱۱- المفید، محمد بن نعمان، تصحیح الاعتقاد، عباسقلی، دوم، ۱۳۷۱، تبریز
- ۱۲- ، الجمل و النصره لسید العتره فی حرب البصره، دارالمفید، دوم، ۱۹۹۳، بیروت

- ۱۳- ----- الامالی، الحیدریه، سوم، ۱۹۶۲، نجف
- ۱۴- _____ اوائل المقالات فی مذاهب المختارات، عباسقلی، دوم، ۱۳۷۱، تبریز
- ۱۵- _____ الفصول المختاره من العیون والمحاسن، الحیدریه، د.م، ۱۹۶۲، نجف
- ۱۶- مکدموت، مارتین، اندیشه های کلامی شیخ مفید، ترجمه احمد آرام، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲
- ۱۷- الخوانساری محمد باقر روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات دار الاسلامیه، اول، ۱۹۹۱، بیروت
- ۱۸- النجاشی، کتاب الرجال، مصطفوی، بی تا، تهران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی